

szegi Henriket.⁵⁰ A több évtizedig tartó háborúskodásban a magyar királyt támogató magyar határőr népesség részben felőrlődött, akiknek helyébe, illetve az elpusztult népesség pótlására a német származású birtokosok német telepéseket hoztak az Őrvidékre.

A Köszegek tartományúri hatalmának a felszámolása után azonban Károly Róbert megbízta az ugyanakkor megnevesített Felsőőri Miklóst, a Rába folyón felüli Őrség – a mai Felsőőrség – őrnagyát, hogy a szétszalasztott és a még meglévő határőröket gyűjtse össze, és egy helyre telepítse le. Ez hamarosan meg is történt: Felsőőr, Alsóőr, Herényőr, Őrisziget, Vasjobbágyi és Karasztos térségben az örök földet, szállásbirtokokat és különféle kiváltságokat kaptak. A lövők azonban IV. (Kun) László király fél évszázaddal korábbi rendelkezése szerint ekkor már jobbágysorban éltek különböző főurak hatalma alatt a következő helyeken: Alsólövő, Felsőlövő, Horvátlövő, Németlövő és Lövő (Schütz, Kismarton-tól keletre). A Rába folyásán alul lakó örök – az Alsóőrség népe – a kiváltságait viszont megerősítették. Ezt követően Károly Róbert, majd fia, I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) idejében az Alsó-, illetve a Felsőőrség ismét jól ellátta határőrző feladatát.⁵¹

Károly Róbert 1327-ben kiadott oklevelében nemcsak megerősítette határőrök korábbi kiváltságait, hanem önálló igazgatással rendelkező és saját országgyűlési képviselőt állító országos nemessé minősítette őket. Az Őrséget egy őrnagy vezetése alá rendelte, akit az idegen nyelvű oklevelek kapitányként említenek. Mindez megerősítette az Őrség önállóságát és jó időre kizárta függését a környékbeli váruraktól. Így ért véget az örökségek tatárjárás utáni válsága.⁵² Különös az, hogy az előbbi oklevélben az örök „Őr-Nagyság” címmel nevezetnek. A király következő év nyarán, 1328-ban hadat vezetett a Köszegek támasza, a Habsburgok ellen, és a Lajta folyónál győzelmet aratott felettük. Nemcsak az örökségek területe, hanem a tágabb vidék is királyi birtok volt ekkor, ennek következtében szüneteltek a jogviták az örök és a környékbeli földbirtokosok között.

E helyzet azonban alapvetően megváltozott (Luxemburgi) Zsigmond király (1387–1437) idejében, mert az uralkodó az egész Őrséget a sárai Cseh családnak adományozta. Egyúttal megszüntette a határőrséget, és a katonákat a familia hatalma alá rendelte. A Felsőőrségben kimaradt az imént említett öt nemesi rangú falu jobbágyterhektől mentesített népe, de a Rába folyása alatti Alsóőrség őrei jobbágysorba kerültek. Az utóbbiak évszázadokon keresztül küzdöttek szabadságukért, amit csak 1848-ban, a jobbágyság eltörlésekor kaptak vissza. Ezzel szemben a Felsőőrségben fekvő öt falu (Felsőőr, Alsóőr, Herényőr, Őrisziget és Vasjobbágyi) lakossága előbb területi nemességet, a XIV. század végére országosan elismert nemességet vívott ki magának.⁵³ A nyugati határőrvidéket egyébként a következő század elején, 1409-ben először említi egy oklevél Őrség néven, amelynek élén őrnagy állt. Közben a határvidéki birtokosok a viszálykodásokban, és az azokat követő járványokban – így különösen az 1409–1410. évi pestisben – elpusztult népesség pótlására a fölbirtokosok folyamatosan ösztönözték a németek betelepítését.

Botlik József

A zilahi református kollégium könyvtára*

Zilah mint az egykori Közép-Szolnok vármegye, majd az 1876-ban létrehozott Szilágy megye központja, a Meszes hegység nyugati peremén, a Somlyói medence keleti végén fekszik. A középkorban híres és nagy szerepet játszó Erdélyt az Alfölddel összekötő *meszesi kapu* nyugati bejáratját őrizte, vámszedőhely a Nagy Sótú kijárójánál, kereskedelmi és kisipari központja volt a környéknek. Történetéről, fejlődéséről, több ízben elszünetelt pusztulásáról, majd az újrakezdés küzdelmes és kitartó munkájáról aránylag sok adat áll a kutatók rendelkezésére.

⁵⁰ Az oligarchák megtöredéséről lásd bővebben *Bertényi Iván–Gyapay Gábor*: Magyarország rövid története. Bp. 1992. 100–104. old.

⁵¹ *Herényi István* 2000. 17. old.

⁵² *Éger György–Szesztay Ádám* 2001. 20–21. old.

⁵³ *Herényi István* 2000. 17. old.

* A Szilágyság 1996. szeptemberi számában megjelent írás kibővített és jegyzetekkel ellátott változata. Az iskola 1903–1948 között a „Zilahi ev. ref. Wesselényi kollégium” elnevezést viselte.

A Mátyás király által 1473-ban mezővárosi rangra (oppidum Zylah) emelt település iskolájára viszont a XVII. század közepéig csupán egy pár szórványos adat utal. Oktatása előbb a katolikus, majd a reformáció elterjedése után a kálvinista egyház irányítása alatt triviális iskolaként működött. A gimnáziumi szintű oktatás kezdetének egyértelműen az 1646. évet lehet tekinteni. Ez az évszám szerepel az iskola eddigi ismeretes legrégebb pecsétjén (Sigil Gymnasii Refor. Zilahiensis 1646)¹, valamint az aláírási jegyzőkönyv címlapján is (Protocolum Gymnasii Ref. Zilahiensis Rectores et Studiosos ab ao MDCXLVI completens).² Ismert a gimnázium iskolatörvénye is (Leges Scholae Zilahianae), amit 1676-ban megújítottak és kibővítettek, s aminek alapján az iskola tanulói egy, a város megkülönböztetett, sajátos diákközösségét (Respublica Literaria) alkották.³

Az iskolát 1800-ig az általában három évre választott rektorok vezették, ők a felsőbb osztályokat, míg a *poetica classis* arra érdemes és kijelölt tanulói a kisebb diákokat tanították. A debreceni, nagyenyedi s zömmel a kolozsvári református kollégiumból érkező rektorok alma materük mintájára igyekeztek megszervezni az oktatói, nevelői munkát, iskolatörvényt alkotni (kibővíteni 1676, 1704, 1716) s egy olyan gimnáziumi jellegű adni a zilahi iskolának, melynek elvégzése után a diákok az említett kollégiumokban folytathatták tanulmányaikat.

Az eredményes oktatói munka könyvek nélkül elképzelhetetlen volt. Jól tudták ezt a Zilahra érkező rektorok is. Követendő példaként álltak előttük kollégiumaik gazdag gyűjteményekkel rendelkező könyvtárai. Több rektorról tudjuk, hogy Zilahra való érkezésük előtt kollégiumi könyvtárosok voltak.⁴ A zilahi iskolai körülmények és a fenntartó egyház szerény anyagi lehetőségei azonban nem tették lehetővé a rektoroknak a folyamatos könyvtárgyarapítást.

A zilahi iskola kezdeti korszakának (rektorok kora: 1646–1800) szerény könyvvállománya az alkalmoszerű adományokból származott. Volt diákok, papok, tanítók, vidéki földbirtokosok adományoztak könyveket az iskolának. Zilah esetében csak a XVIII. század végi feljegyzések utalnak először arra, hogy a fenntartó egyház igyekezett olyan könyveket és oktatási segédanyagokat beszerezni, melyeknek a tanárok és a diákok egyaránt hasznát vehették.

Az iskola könyvvállományára vonatkozó első adat az intézmény Albumában fennmaradt, 1689. augusztus 20-i bejegyzés, miszerint „Nemzetes Szűts Bálint Uram ő kegyelme Felesége, Nemzetes Varga Erszébeth asszony újította meg a Coetus⁵ „Bibliáját”. Ezt követte 1698-ban két adomány, és pedig Kürthi István szilágysomlyói tanító adott „az Zilahi Schola számára öt könyvet”, valamint Debreceni István zilahi lelképásztor a „Zilahi Schola számára vett két könyvet”. Rövid időn belül már „könyvtárnyi” gyűjtemény állt a diákok és tanítók rendelkezésére, erre utal a „Libri Scholae Zilahinae Anno Domini 1713” című összeírás, amely 45 művet sorol fel. Ezek között volt a „szép magyar” Várad Biblia is, amit 1706-ban adományozott Laskói István „buzgó indulatjából” az iskolának.

Sajnos azonban a gyakori tűzvész, háborús pusztítások, de a hűtlen kezelés is volt az oka annak, hogy ezek a gyűjtemények időről-időre megcsappantak, eltűntek, beszerzésüket, összegyűjtésüket újra kellett kezdeni. Nagyon kevés műről lehet megállapítani, hogy huzamosabb ideig volt a gimnázium tulajdonában. Jól példázza ezt annak az 1713-ban felsorolt 45 könyvnek a sorsa, melyről egy későbbi, kb. 1762-ben készült bejegyzés tanúskodik, miszerint csupán három könyv után írták oda, hogy „non periit ad Annum 1762”, a többinek nyoma veszett az 1762-es tűzvész során, a könyvek után pedig bejegyezték, hogy „periit” (elveszett).

Egy másik, 1767-ben készült jegyzék 14 könyvet sorol fel, megjegyezve, hogy „Hi Libri non periire ad Annum 1762”, 1774-ben, Veres Benjámín rektor idejében egy újabb „Series Librorum Gymnasii Zilahensis” című összeírást készítettek, melyben csupán három olyan könyv szerepel, amely már 1767-ben is az iskola tulajdonában volt, a többi a közben eltelt hét év szerzeménye.⁶

¹ A zilahi református Wesselényi-kollégium Évkönyve az 1940–41. tanévről. Zilah 1941.10 (A továbbiakban: Évkönyv).

² Kolozsvári Állami Levéltár. A zilahi református kollégium iratai, 5. sz (A továbbiakban: KÁLvt-ZRKL).

³ A törvény latin nyelvű szövegét közli *Kincs Gyula*: A zilahi evang. reform. kollégium Értesítője az 1894–95-ik isk. évről. Zilah 1895. CCXXI–CCXXII (A továbbiakban: Értesítő). Az iskolatörvény magyar nyelvű szövegét lásd: *Kovács Miklós*: A zilahi református kollégium törvénye. Hepehupa, 2005. 2. szám. 18–25. old.

⁴ Így Például Josephus Sebes de Zilah (zilahi rektor 1746–47-ben), Stephanus Simon (1753–55), Michael Diószegi (1778–79). Mindhárman Kolozsvárról érkeztek. Protocolum, 6/a, 6/b, 8/a.

⁵ A felső tanfolyamú diákok hivatalos testülete volt a Coetus. Mindenkori elnöke a senior (lásd: *Zsigmond Ferenc*: A debreceni református kollégium története, 1538–1938. Debrecen é. n. 49. old.).

⁶ *Somogyi Jenő*: A zilahi ref. kollégiumi könyvtár története. Értesítő, 1894–95. CCXXXIII–CCXXXIV (A továbbiakban: Somogyi Jenő: A könyvtár története). Az iskola Albuma 1948 után nyomtalanul eltűnt.

Az-egyházi előljárásának, mint az iskolát fenntartó intézmény vezetőségének tudatos, könyvek és tanítási segédanyag beszerzésére való törekvéséről az 1800. február 9-én, Gyarmathi Sámuelhez írott levélből olvashatunk először. Ebben arra kéri Gyarmathit, aki ekkor már elfogadta az egyház meghívását, hogy jövedelekor „egy tanítás módját deákul vagy magyarul tanító könyvecskét szerezzen és öt-hat exemplarokat hozon: nevezetesen a Geographiának tanítása végett egy Globus, még pedig ha lehetne coelestis és terrastris és egy olcsószerű Atlasz műhatatlanul szükségesek volnának, melyeket pedig itthon megszerezni vagy lehetetlen vagy sokára és nagy bajjal eshetnek meg”. Az egyházi konzisztórium megígérte, hogy a beszerzési költségeket meg fogja téríteni.⁷

Gyarmathi Sámuel volt a zilahi gimnázium első állandó tanára, aki már Zilahra való érkezése előtt ismertté tette nevét a publicisztikában, korának tudományos világában. Az összehasonlító nyelvtudomány egyik magyar úttörőjeként ismerte és tisztelte egész Európa. Már fő művének (Affinitas 1799.) megjelenése előtt a göttingai tudóstarság tagjának választotta.⁸

Zilahi tanárként is fenntartotta a kapcsolatot bel- és külföldi tudós társaival, figyelemmel kísérte a könyvkiadás újdonságait, könyveket vásárolt, cserélt és adományozott. Ez utóbbira utal gr. Széchenyi Ferenchez intézett, Zilahról keltezett levele (1803. május 30.), miszerint „Excellenciádnak, számomra küldeni méltóztatott igen kedves ajándékát a' Magyarai Könyvtár Lajstromát a' dolognak méltóságához illendő tisztelettel és nagy háladatossággal vettem”. Viszonozta is a gróf szíveségét írva, hogy „Fogadja el Excellenciád legközelebről kegyelmesen ezen még megígért és most már felküldött könyvecskét, Székely Istvánnak 1558-beli Magyar Cronicáját alázatos ajánlásomból”.⁹

Egyik pesti ismerőse, Horváth István, aki akkor a „törvénynek negyedik esztendőbei Hallgatója” volt, Naplójában 1806. január 17-én bejegyezte a Gyarmathival történt találkozás után, hogy amaz 1800 óta Zilahon „éli ő most nyugalomban a könyvek között életét”, feljegyezve azt is, hogy Pesten Gyarmathi Eggenberger boltjában milyen könyveket vásárolt. Zilahról történt távozása tén (1810) könyveinek nagy részét később a gimnáziumnak adományozta.¹⁰

Utódaik igencsak mostohán bántak az iskola könyvgyűjteményével, az újabb beszerzésekkel sem foglalkoztak. Ennek tudható be, hogy a diákok egyre jobban érezték a tanulásban a hasznos könyvek hiányát, az egyházi és iskolai vezetők nemtörődőmségét egy „közönséges Bibliotheca meg fundálásának elkezdésére”. Ezért a gimnázium felső classisainak harmonistái az előljáróik felé ezen ajánlást tették: „Anno 1812 die 14 Aprili A Zilahi Nemes Oskola Tagjai nagyon akadályoztatván az tanulásban a jó Könyveknek híjánossága és semmi közönséges Bibliothekának nem léte miatt. Ennek el háritására, és a közönséges Bibliotheca meg fundálásának elkezdésére, az ekkor tanuló Oskolabeli Nemes Ifjuság közzül, a Harmonisták, mivel az Harmoniából bejövő jövedelem, ha edszerre Nem nagyon summás és mindazonáltal gyakori Nemes szívvel ajánlották hogy annak ami az Extraneusokból bé jó 1/4 ami pedig a Városon gyűl, 1/6 részét ezen Nemes tzelra fordítsák az Elöl járók.”

Az ajánlást 8 tógás irta alá valamint „Nemes Kávafy János Harmoniae Profes és Contrascriba”.¹¹ Ennek a kezdeményezésnek köszönhetően 1824 november végéig 76 ft. 325 krajcár gyűlt ugyan össze, de nem ismeretes, hogy ebből az összegből végül is milyen könyveket sikerült beszerezni.¹² Az áldatlan és tarthatatlan helyzetet jól példázza az, hogy amikor 1815-ben Salamon József, az iskola egykori diákja a gimnázium tanári székét elfoglalta, az intézmény tulajdonában egyetlen könyvet talált, Pethő Ferenc „Mathesis”-ét.¹³

Salamon tanárságának kezdetével lezárult az addig létező „iskolai könyvtár” történetének első korszaka. Biztosra vehető, hogy ő beszélt ismerőseinek a zilahi állapotokról, a könyvek teljes hiányáról és felkérte őket, hogy támogassák egy iskolai könyvtár megalapozásának ügyét. Ennek tudható be, hogy egykori tanítványa, Szentgyörgyi Imre mint bécsi joggyakornok, az 1816. október 1-én keltezett levelében arról ír volt tanárának, hogy 100 rf.-ot adományozott a zilahi iskola számára. Közli azt is, hogy hajlandó ezen összegre könyveket vásárolni és azokat Bécsből Zilahra küldeni.¹⁴

⁷ *Both István*: A kegyeletnek. Értesítő, 1899–1900. XIII.

⁸ *M. Nagy Ottó*: Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. Kolozsvár 1944. 47. old.

⁹ *Both István*: i. m. XIII.

¹⁰ *Both István*: i. m. XV–XVI.

¹¹ Protocolum, KÁLvt-ZRKi, 5. szám. 37/a.

¹² Protocolum, KÁLvt-ZRKi, 5. szám. 38/a.

¹³ *Somogyi Jenő*: A könyvtár története. CCIXIV.

¹⁴ KÁLvt-ZRKi, 20. szám.

Szentgyörgyi ígését betartotta 1817. február 21-én már értesítette is egykori tanárát, hogy a beszerzett könyveket elindítja Kolozsvár felé Szilágyi Ferenc professzor címére. A levél szerint 15 Bröder féle olvasókönyvet, 48 mappát és az ahhoz tartozó „geographus” könyveket küldi el, összesen 26 rf. és 56 kr. értékben, ez utóbbiról (geographia) megjegyezte, hogy „mely könyveket azért vettem, hogy láthassa a Professzor úr maga, miként tanítták itt a Normalis iskolákban a Geographiát”. Levelében arra is utal, hogy az említett olvasókönyvek Nagyenyeden olcsóbban beszerezhetőek.¹⁵ Április 8-án egy másik levélben azt közli, hogy egy újabb könyvszállítmányt indított útnak, „a Geographiához való bevezetést”, 24 antiqua mappát, öccsének, Szentgyörgyi Györgynek (1814-ben lett tógás diák Zilahon) pedig a Marton lexikont. Csupán a mappákért 15 fr. 20 kr.-t fizetett. Az egész küldeményt Dobrossy János debreceni professzorhoz juttatta el azzal, hogy onnan majd Zilahra küldik.¹⁶

A korabeli közállapotokra és a könyvbeszerzési lehetőségekre jellemző, hogy a Debrecenbe küldött könyvek nem jutottak el Zilahra, ismeretlen körülmények között eltűntek. A gimnázium vezetőségének kérésére Zilah város előjárói eljárást indítottak a felelősök ellen. Az 1821. május 5-én felvett jegyzőkönyv szerint (Kérdő Pontok) Kiss Mihály, volt zilahi diák, a Bécsből érkezett könyveket a Szentgyörgy-napi debreceni vásár idején átadta ifj. Détései György szücs- és ifj. Osváth József csizmadimesternek. A csomagban volt még egy pár Debrecenben vásárolt könyv is Ifjuság barátja 2 drb. Zöld Martzi-komédia, összesen 7 rf. 54 kr. értékben).

A küldemény – a vallomások szerint – a zilahiak egyik szekeréről még a vásárban, ismeretlen körülmények között eltűnt. Kiss Mihályon kívül kihallgatták a két zilahi mestert és számos, a helyszínen tartózkodó tanút is, majd az ítéletet a városi tanács 1821. november 23-án mondta ki. Kötelezték Détései Györgyöt és Osváth Józsefet, hogy fizessék meg az eltűnt könyvek árát (91 rf. és 18 kr.), ők 85 rf. és 24 kr.-t megfizettek, mire ellenük 1822. február 1-én az eljárást beszüntették.¹⁷

Ennél sokkal sikeresebbnek bizonyult az a nagy arányú könyvgyűjtési akció, amit Salamon József indított el Zilahra érkezése után. Felhívással fordult a Szilágyszolnoki egyházmegye papjaihoz és híveihez, hogy azok könyvadományaikkal segítsék a gimnáziumi könyvtár megteremtésének ügyét. 1816-tól kezdve az iskola előjárósága pontos kimutatást vezetett évtizedeken keresztül azokról a személyekről és intézményekről, akik könyvadományaikkal a gimnáziumot segítették, támogatták. Ők azok – olvasható a nyilvántartás bevezetőjében –, akik „egy ezután felállítandó Bthékának első Fundamentumát ... kívánták becses ajándékaikkal megvetni”.¹⁸ A felhívásnak meglelt az eredménye, pár év alatt már könyvtáryi anyag gyűlt össze. Nem volt ritka az 50–60 könyvből álló gyűjtemények átadása. Így például Laskai Sámuel 1818. augusztus 28-án Zálnokról keltezett leveléből tudjuk, hogy nagyajtai Cserei Farkas megnyitotta könyvtárát a zilahi diákok előtt. Kéri levelében a zilahi konzisztóriumot, fogadják el ezt a felajánlást és ezért „... emlékeztető oszlop emeltessek ő nékie, vagy leg alább a képe ki tételnék az iskola könyvtárába”. Sajnos nem ismeretes a Cserei könyvtárból átadott könyvek száma, de tekintetbe véve Laskai javaslatát, az adomány jelentős lehetett.¹⁹

Maga Gyarmathi Sámuel is, 1824. július 6-án hozott végrendelete alapján egyéb vagyona mellett könyveit is egykori iskolájára hagyta. Íme végrendeletének ide vonatkozó rendelkezései: „Ezen írásom által hagyom örökös jussul, minden Zilahon letett pénzemet, házamat, ládáimat, abban található ingó jószágaimat, s egyéb haszná vehető vagyonomat, németi pincémet a Zilahi Reformata Evangelica Iskola boldogítására...”²⁰ A gimnázium Gyarmathi 1830. március 4-én Kolozsvárott bekövetkezett halála után birtokba is vette a hagyatékot az 1830. július 25-én kelt latin nyelvű jegyzék szerint (Theca Gyarmathiana-Theca dono Samuelis Gyarmathi). A könyveket a „Catalogus Libror. Gymn. Ref. Zilah. 25 Julii. 830” fel is sorolja 167 sorszám alatt, de a felsorolásban számozási hibák, pontatlanságok és téves címek is előfordulnak.²¹ (Az iskola birtokába jutott még Gyarmathi diákkori beszédének kézírata, göttingai útján használt két füzet (Költség-Lajstroma, Jegyzetei), valamint a felette tartott halotti beszéd kézírata is.²²

¹⁵ KÁLvt-ZRKI, 21. szám.

¹⁶ KÁLvt-ZRKI, 21. szám.

¹⁷ KÁLvt-ZRKI, 20. szám.

¹⁸ *Somogyi Jenő*: A könyvtár története. CCXXV.

¹⁹ KÁLvt-ZRKI, 20. szám.

²⁰ *Both István*: i. m. XVI.

²¹ *M. Nagy Ottó*: i. m. 76. old.

²² *M. Nagy Ottó*: i. m. 85. old.

Az egyre növekvő gyűjteménynek már 1816 óta volt önálló „könyvtára”, a tanári lakás egy kis szobájában tartották a könyveket Salamon József felügyelete alatt, majd 1832-ben a gyűjteményt átköltöztették a gimnázium épületének egy külön helységébe. Ez időben megalakult a diákifjúság olvasóegylete azzal a szándékkal, hogy tagjait a rendszeres olvasáshoz szoktassa és számukra hasznos olvasnivalót nyújtson. Az egyesület kimutatása szerint csupán 1845 januárjától 1846. november végéig sikerült 206 db. művet beszerezni (vétel, ajándék). Ezek között volt például a Történeti könyvtár I–16. kötete, a Magyarok története (írta Horváth Mihály), Csokonai Vitéz Mihály és Petőfi Sándor versei, Földrajz tanítástan stb.²³

Az újabb nagyarányú ajándékozások sorát maga Salamon József nyitotta meg 1851-ben azzal, hogy 256 könyvet (195 mű) ajándékozott egykori iskolájának, majd 1871-ben 551 kötetet hagyott a gimnáziumra. Az 1850-es évek nagy ajándékozói között találjuk még Kovács Ferenc szilágysomlyói (461 kötet), Veres György kémeri (511) református lelkészeket, Laskai Lajos (432) és Polgári Lajos (367) iskolai algondnokokat, Ujfalvi Sándort (186), Zoványi Imrét (214), majd később Balogh Pált (399), Mogyorósi István zilahi református lelkészt (113), a Magyar Tudományos Akadémiát (114), Török István (274) és Baczó Gábor (122) zilahi tanárokat, valamint Szikszai Zajos (602) alispánt.²⁴ Valamivel később, 1866–1882 között 1490 újabb kötetet ajándékoztak különböző személyek a gimnáziumnak.²⁵

Az ajándékozások révén az iskola könyvvállománya ugyan jelentősen megnőtt, de a gimnáziumi könyvtár tudatos és célszerű fejlesztésére, az oktatásban szükséges és nélkülözhetetlen könyvek beszerzésére csak akkor nyílt lehetőség, amikor 1858-ban br. Wesselényi Ferenc 500 fr. értékű alapítványt tett azzal a kikötéssel, hogy annak „évenkénti 5%-os kamathalival a magyar nemzeti irodalomban megjelent vagy megjelenő remekművek szereztessenek meg”. Ennek az összegnek mintegy 26 ft.-nyi évi kamatja volt a könyvek beszerzésének egyetlen pénzforrása az 1860-as évek végéig, amikor a „könyvtár használatáért” minden VI. osztályt végzett és subscribált diák 1 forintot fizetett.²⁶

Az iskolai költségvetésben először 1882-ben irányoztak elő 100 forintot könyvek vásárlására. Az akkori öt állandó tanár évi feladata az volt, hogy szakterületük legfontosabb kiadványait 20–20 forint értékben a gimnázium részére beszerzzék. Ez az összeg 1888 őszétől, az államsegély elnyerése után, már 480 ft.-ra emelkedett, így lehetővé vált a folyóiratok és újságok rendszeres beszerzése is.²⁷

A gimnáziumi könyvvállomány „kezelői” kezdetben a mindenkoros rektorok voltak 1646–1813, majd Salamon József 1816–1830 követte őket. Őt Hiri Ferenc váltotta fel 1833-ig, amikor is egy-egy végzős diákot bíztak meg az állomány kezelésével. Ennek 1850-ben egy kormányrendelet vetett véget, és ettől kezdve 1886-ig a gimnázium könyvtárosa Török István, majd pedig 1897-ig Kincs Gyula tanárok voltak.²⁸ A könyvtár első katalógusának elkészítője Salamon József, egyben őt tekinthetjük a most már állandó iskolai könyvtár megalapítójának is. Az állományt később Hiri Ferenc újrendezte.

Amikor a XIX. század második felében ugrásszerűen megnőtt a könyvek száma az ajándékozásoknak és a céltudatos vásárlásoknak köszönhetően, szükségessé vált egy, a kor színvonalán álló szakkatalógus elkészítése. Ez a munka Török István nevéhez fűződik, aki elkészítette az akkori 3924 mű szakonkénti nyilvántartását. Ezek voltak: teológia, hellén és latin classicusok, történelem, philológia, történeti könyvek, szám, mértan, természettan, természetrajz, orvosi tudományok, gazdaság, ipar, háztartástan, szépirodalom, irodalomtörténet és nyelvészet.²⁹

Időközben a könyvtár állománya egyre nőtt, csupán a 1886/87-es tanévben Szikszai Lajos alispán egymaga 1484 könyvet (1038 cím), 306 folyóiratot és 104 térképet adományozott az iskolának mintegy 5000 ft. értékben.³⁰ 1895-ben a gimnáziumnak már 6214 kötete volt, ezt a gyűjteményt az iskola vezetősége 20 993 fr.-ra értékelte.³¹ Azért, hogy egyrészt jobban hozzáférhetővé tegyék a könyvvállományt a tanárok és a diákok számára, másrészt abból a meggondolásból kiindulva, hogy segítsen a szegényebb

²³ KÁLvt-ZRKI, 20. szám.

²⁴ *Somogyi Jenő*: A könyvtár története. CCXXV.

²⁵ *Somogyi Jenő*: A zilahi ev. ref. kollégium története. Értesítő, 1894–95. 167–169 (A továbbiakban: *Somogyi Jenő*: A kollégium története).

²⁶ *Somogyi Jenő*: A könyvtár története. CCXXVI.

²⁷ *Somogyi Jenő*: A könyvtár története. CCXXVII.

²⁸ *Somogyi Jenő*: A könyvtár története. CCXXVIII.

²⁹ *Somogyi Jenő*: A könyvtár története. CCXXIV.

³⁰ Értesítő, 1886–87. 80. old

³¹ *Somogyi Jenő*: A könyvtár története. CCXXV.

sorsú tanulókon is, a XIX. század utolsó harmadában a könyvtárat szakosították. Így a gimnáziumi nagy könyvtár mellett az 1880–81-es tanév folyamán megalakult a tanári kézikönyvtár (1892–270 mű), az ifjúsági könyvtár (1889–522 mű 718 kötetben) és a szegény tanulók könyvtára (1893–90 mű 306 kötetben).³² A nagy könyvtár őrizte a gimnáziumi „théka” törzsanyagát, a tanári kézi könyvtár elsősorban a tankönyvek, módszertani munkák, útmutatások gyűjteménye volt. A szegény tanulók könyvtára az 1889–90-es tanévben létesült azért, hogy az arra rászoruló tanulókat kölcsönzés formájában tankönyvekkel, írószerekkel és rajzfelszereléssel lássa el. Ez a könyvtár csupán 1890 és 1895 között 179 tanuló-
nak nyújtott segítséget, 1895-ben 318 kötet, elsősorban tankönyvek volt a leltárában.³³

A kezdetben egységesnek induló ifjúsági könyvtár a XIX. század végén „szakosodott”, külön volt az I–IV. és külön az V–VIII. osztályos diákoknak a könyvtára. Az előbbinek például 1898-ban 328 kötete volt (tanulói létszám 157), míg a 90 „nagy diák” 1098 kötet között válogathatott.³⁴

A nagykönyvtár századvégi rendezése Kincs Gyula tanár nevéhez fűződik. 1886–1897 között ő volt a „könyvtár őr” és saját bevallása szerint a budapesti egyetemi könyvtár beosztását tartotta szem előtt, amikor a könyvvállomány fellettározta és rendezte. Az 1894–95-ös tanévben elkészítette a betűrendes címlap-katalógust, 1896–97-ben pedig a könyvvállományt húsz szakcsoportra osztotta. Éspedig: hittudomány, magyar nyelv és irodalom, német nyelv és irodalom, görög és latin irodalom, a többi európai irodalom, keleti nyelvek s irodalom, philosophia, aesthetika és pedagogia, földrajz (útleírások és ethnographia), történelem és segédtudományai, műtörténet, matematika, természetrajz, természettan, vegytan, orvosi tudományok, jog- és államtudományok, encyclopédia, szótárak, vegyes, apró nyomtatványok, könyvészet, kéziratok, hungaricumok.³⁵

Az ilyen elrendezés megkönnyítette az érdeklődők számára a művek elérhetőségét és felhasználhatóságát szerzők, címek és tartalmak szerint. 1891 óta két terem állt a könyvtár rendelkezésére, az egyik könyvtártrem, a másik pedig olvasóterem volt. Az 1897 nyarán elkészített kimutatás szerint a nagy könyvtár birtokában 8326 címszó alatt 14 500 kötet volt a duplikátokon kívül, ebből önálló mű 6089 mintegy 10 532 kötetben, 76féle tudományos folyóirat 1714 példányban, valamint 2254 iskolai értesítő és különféle más jellegű nyomtatványok és kéziratok alkották a törzsanyagot. Ekkor a könyvtár legrégibb könyve egy 1490-ben, Velencében nyomtatott M. Vitruvii: De Architectura. Venetiis, A. D. MCCCCXC. incunabulum (ősnyomtatvány) volt.³⁶

Ugyancsak az 1896–97-es tanév folyamán került sor Kerekes Ernő tanár vezetésével az ifjúsági könyvtár rendezésére is. A betűrendes cédularendszerben elkészített katalógus szerzők szerint tüntette fel a műveket, míg a szakkatalógus a könyveket tartalmuk szerint 14 témakörre osztotta fel.³⁷

A tárgyalt időszak után három évre, a századforduló évében (1900) a nagy könyvtár állománya már mintegy 16 108 önálló nyomtatvány és kézirat volt, ezek közül az említett évben 800 művet kölcsönöztek ki az olvasók.³⁸ Ebben az évben sokkal nagyobb forgalmat bonyolított le az ifjúsági könyvtár, a felső osztályosok (V–VIII.) könyvtárának 1179 kötete volt. A 116 diák közül 76 egy év alatt 1392 kötetet kölcsönözött ki, vagyis a tanulók 65%-a vette igénybe az ifjúsági könyvtár könyveit, a könyvforgalom pedig 118%-os volt. Az I–IV. osztályos gimnazisták könyvtárának 297 kötete 181 tanulóknak állt a rendelkezésére, s közülük 169 diák 2350 művet ki is vett, ez 79%-os könyvforgalomnak felel meg. Nem véletlen, hogy az ifjúsági könyveket kezelő tanár évente megismételte azon kérését, hogy az iskolai vezetőtanács utaljon ki jelentős összeget a könyvvállomány „bekötésére, karbantartására”, állagának megőrzésére.³⁹

A Fazekas József tanár vezetésével megalakult önképzőkörnek (1862–63) külön könyvtára volt, könyveit kezdetben a „bölcselmi” osztályok tanulói használták és állományára, látogatottságára jól utal az a tény, hogy külön könyvtárosa volt, aki az 1868-as rendezés értelmében a nagyon szűkös diák-el-szállásolási lehetőségek dacára is állandó „bennlakást” kapott a coquiás és a szolgadiákok mellett.⁴⁰

³² Somogyi Jenő: A könyvtár története. 146. old.

³³ Somogyi Jenő: A kollégium története. 58–59. old.

³⁴ Értesítő, 1898–99. 62–63. old.

³⁵ Értesítő, 1898–97. 98–100. old.

³⁶ Értesítő, 1898–97. 103. old.

³⁷ Értesítő, 1898–97. 103–104. old.

³⁸ Értesítő, 1899–1900. 79–82. old.

³⁹ Értesítő, 1899–1900. 82. old.

⁴⁰ Somogyi Jenő: A kollégium története. 143., 155. old.

Az 1870–71-es tanévtől, amikor megalakult az V–VI. osztályos gimnazisták önképzőköre is, az iskolai önképzőkör könyvtára immár minden felsőbb (V–VIII.) osztályos diák rendelkezésére állt. Ennek a könyvtárnak 1894-ben Szilágy vármegye közgyűlése Jókai Mór műveinek jubiláris kiadását ajándékozta.⁴¹

Az eddigi adatok birtokában megállapítható, hogy a századfordulón a zilahi iskola, amelyik Salamon József megérkezésének évében (1815) csupán egyetlen könyvet tudhatott magáénak, már ige komoly iskolakönyvtárat birtokolt, tartalmazta azokat a hazai és külföldi műveket, amelyekre tanárainak és diákjainak szüksége volt. Rendezettsége, katalógusrendszere megfelelt a kor igényeinek, az érdeklődőknek gyors és szakszerű eligazítást, információt tudott szolgáltatni. Az iskolának széles körű kapcsolata volt az ország többi gimnáziumaival, számon tartották egymás eredményeit, értesítőket és duplikátokat cseréltek ki egymás között.

A zilahi iskola könyvtára nagyban hozzájárult Kincs Gyula tanár még 1889. szeptember 4-én megfogalmazott nevelői „ars poetikájá”-nak megvalósításához, miszerint „A gymnasiumi oktatásnak azonban nem az a célja, hogy a belőle kilépő növendéknek azonnal kenyeret adjon a kezébe, hanem az, hogy megadja neki az általános műveltséget, a tudományos előkészületet, mely alapul szolgál minden magasabb tudományos pályához.” (részlet Kincs Gyula székfoglaló beszédéből).⁴²

A zilahi iskola és egyben Kincs Gyula tanár legkiemelkedőbb egykori diákja, Ady Endre erről a szellemiségről, a gimnázium lelket s emberi jövőt formáló szerepéről tett vallomást a kollégium új épülete előtt 1903 egyik ködös novemberi estjén. Önképzőkör, könyvek, tanáregyéniségek nyújtotta „minden perc determináló perc volt” számára, s büszkén vallotta, hogy „Aki vagyok, az négy zilahi esztendő által vagyok. És más nem lehetek”.⁴³

A XX. század két évtizedében a könyvtár részlegeinek állománya, hála az ajándékozásoknak és vásárlásoknak, számottevően gyarapodott. Említésre méltó, hogy a kollégium 1903 őszén megkapta a Wesseleányi-család könyvtárának 1956 művét (2847 db. könyv). Az 1904. február 7-én újraindított olvasókör (V–VIII-os diákoknak) tagjai által befizetett évi 1 koronát is az ifjúsági könyvtár állományának gyarapítására fordították.⁴⁴ 1900–1914 között az iskola vezetősége a nagy könyvtár gyűjteményének növelésére évente mintegy 700 koronát áldozott.⁴⁵ Ezt az összeget a Vallás- és Közoktatási Minisztéri-

⁴¹ Somogyi Jenő: A kollégium története. 155., 207. old.

⁴² Értesítő, 1889–1890. 5. old.

⁴³ Beke György: Régi erdélyi skólák. Bp. 1989. 239. old.

⁴⁴ Értesítő, 1903–1904. 67., 76. old.

⁴⁵ Értesítő, 1913–14. 98. old.

um 1913. augusztus 13-án kelt határozata 1000 koronával megpótolta, azzal a kikötéssel, hogy „E segély szépirodalmi és ismeretterjesztő művek beszerzésére van hivatva fedezetül szolgálni...” és ezentúl mint „nyilvános közművelődési könyvtár” fog működni. Ezen határozat értelmében a zilahi Wesselényi-kollégium könyvtára 1914. január 7-én a nagyközönség számára is megnyílt.⁴⁶

Ebben az új szerepkörben a könyvtár 1914 nyarán mintegy 25 079 kötetével magára vállalta az olvasni vágyó zilahi polgárok igényeinek a kielégítését is. Ifjúsági részlege ekkor már 2694 kötettel rendelkezett, olvasottsági forgalma 128%-os volt.⁴⁷

Az 1914 nyarán kitört világháború okozta s egyre fokozódó anyagi nehézségek a kollégium könyvtárának a helyzetére is hatással voltak. A minisztériumi támogatás összege évente csökkent, majd végleg meg is szűnt, de az iskola vezetősége mégis megtett mindent, hogy a legfontosabb könyvújdonzságokat a háborús körülmények között is beszeresse. Ennek az igyekezetnek tudható be, hogy 1918 nyarán a nagy (nyilvános) könyvtár állománya 27 023 kötet volt mintegy 58 599 korona értékben, az ifjúságinak pedig 2934 könyve volt. Ha ehhez még hozzáadjuk a tanári kézikönyvtár és a szegény diákok rendelkezésére álló gyűjtemény állományát is, megállapíthatjuk, hogy a Wesselényi-kollégium 32 000-es gyűjteménye⁴⁸ az iskola történetének leggazdagabb könyvtárával „várta” új látogatóit.

A városba a román királyi hadsereg két ízben is bevonult (1919. január 15-én, majd február 25-én), a kollégium egész épületét lefoglalták, régiség-, természet- és irattárait szétszórták, a könyvtárral együtt megdézsmálták. Az 1919 őszétől visszatért tanárok Kerekes Ernő igazgató vezetésével felmérték a román hadsereg által okozott károkat (a kollégium épületét február 23–24-én 5 román tüzérségi telitalálat is érte), a kárt 266 753 korona értékben állapították meg. Kártérítési kérelmüket a Nagyszebenben székelő, Iuliu Maniu vezette (a zilahi iskola egykori diákja volt) Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) még válasza sem méltatta.⁴⁹

Habár az 1940-es évek elején az állomány évenként gyarapodott, de 1944 nyarán is csupán 22 244 kötet és kézirat volt a nagy könyvtárnak (vezette Tatár Géza tanár), az ifjúságinak 1994 (vezette Józsa Gerő tanár), a szegény tanulóknak 749 kikölcsönözhető (főleg tan-) könyve volt.⁵⁰

A háború végén az iskola épületeit katonai kórház céljára lefoglalták, a frontátvonulás után újabb „látogatói” érkeztek, a megmenekült állományt az iskola összes ingatlan és ingó vagyonával együtt 1948-ban államosították. Ezt követően előbb dokumentációs könyvtárként a kolozsvári Egyetemi Könyvtár patronálta, majd pedig hosszas huzavona után a Szilágy megyei Pedagógusok Házának dokumentációs könyvtárává nyilvánították, s mint ilyent gyakorlatilag az „avatatlan” látogatók elöl minden kötetével, kézírataival és megmaradt egyéb gyűjteményével együtt (tablók, iskola címere, zászlója, jeles tanárainak és pártfogóinak arcképe stb – ha időközben nyomtalanul el nem tűntek) zárolták.

A könyvtár jelenlegi állományának bemutatása és tudományos feldolgozása még várat magára.

Kovács Miklós

Nagykálló muzsikája*

Régi idők időtálló zenekultúrájáról szólva elsősorban a népdalokra kell gondolnunk. A falu népére, akik földművelésből éltek, munkájukban döntően a hagyományból tanultak, átadták egymásnak a nemzedékek tapasztalatait, de ha kellett, a józan paraszti ész érveit figyelembe véve váltani, változtatni is mertek. Ők őrizték meg a magyar nyelvet azokban a századokban, amikor a török megszállás vagy az osztrák császári adminisztráció alig engedett helyet a magyar szónak, amikor a jómódú magyar családok ifjai „deákul” tanultak, s lányaik a bécsi bálokon németül találtak férjet. Csak ők, a rőghöz kötöttek

⁴⁶ Értesítő, 1913–14. 98. old.

⁴⁷ Értesítő, 1913–14. 108. old.

⁴⁸ Értesítő, 1917–18. 87. old.

⁴⁹ Értesítő, 1940–41. 19–24. old.

⁵⁰ Értesítő, 1943–44. 23–24. old.

* Megköszönöm Szalay Olga népzenekutatónak a szöveggondozásban nyújtott segítségét. *(Szerk.)*